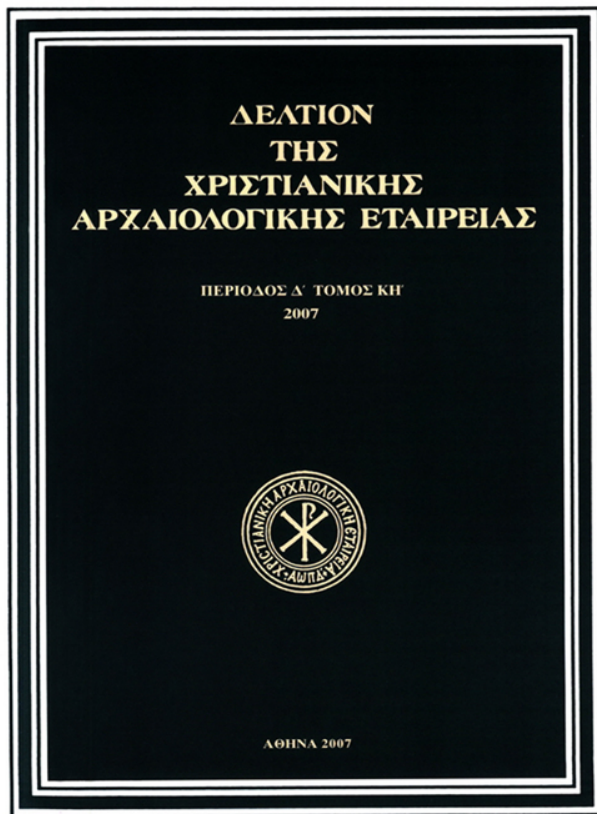

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα

Ιωάννα ΚΑΡΑΝΗ

doi: [10.12681/dchae.581](https://doi.org/10.12681/dchae.581)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΝΗ Ι. (2011). Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 147-156.

<https://doi.org/10.12681/dchae.581>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας
Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές
του 20ου αιώνα

Ιωάννα ΚΑΡΑΝΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 147-156

ΑΘΗΝΑ 2007

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΗΝ ΠΛΑΚΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ¹

Ο γνωστός βυζαντινός ναός της Αγίας Αικατερίνης, που βρίσκεται κοντά στο χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους στην Πλάκα, σώζεται σήμερα περιτριγυρισμένος από το νεωτερικό περίστωο που τον περιβάλλει στην βόρεια, την νότια και την δυτική πλευρά.

Ο πυρήνας του ναού (Εικ. 1), που αποτελεί το αρχικό κτίσμα, έχει χρονολογηθεί από τον Ξυγγόπουλο² και τον Τραυλό³ στον 11ο ή στον 12ο αιώνα. Ο Megaw⁴ τοποθετεί την κατασκευή του στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αιώνα. Στον 11ο επίσης αιώνα χρονολογούν τον ναό οι Νικονάνος⁵ και Μπούρας⁶. Τυπολογικά ο βυζαντινός ναός ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, σύνθετους τετρακλίονιους.

Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου⁷, ο ναός αρχικά ετιμάτο στο όνομα του Αγίου Θεοδοσίου, ενώ ο Κεραμόπου-

λος⁸ και ο Ξυγγόπουλος⁹ υποστηρίζουν ότι ήταν αφιερωμένος στους Αγίους Θεοδώρους. Η μετονομασία¹⁰ του σε Αγία Αικατερίνη έγινε στις 17 Φεβρουαρίου του 1767, όταν παραχωρήθηκε στην μονή Σινά με την συναίνεση του μητροπολίτη Αθηνών Βαρθολομαίου¹¹ και των προεστών της πόλεως: έκτοτε απαντάται με αυτό το όνομα σε ιστορικές μαρτυρίες που αφορούν στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα¹². Ο ναός βρισκόταν εντός των ορίων του περιβόλου που κατασκευάστηκε το 1778 από τον βοεβόδα της Αθήνας Χατζή Αλή Χασεκή και ο οποίος οριοθετούσε την πόλη μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα¹³. Ο ναός βρισκόταν στην συνοικία (μαχαλά), που στις αρχές του 19ου αιώνα ονομαζόταν Κανδήλη. Για την τοπογραφία της Αθήνας τα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821 πληροφορίες αντλούμε από τον

¹ Μια πρώτη μορφή της εργασίας αυτής ανακοινώθηκε στο *Εικαστικό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 55-56. Ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα κ. Σταύρο Μαμαλούκο για την προθυμία του να μου παραχωρήσει τα σχέδια που έχει εκπονήσει για τον ναό στο πλαίσιο μελέτης στερέωσης και αποκατάστασής του, όπου υπάρχει πλήρης σειρά αποτύπωσης, πρότασης και αναπαραστάσεων του αρχικού βυζαντινού ναού, και για την πληροφορία ύπαρξης φακέλου μελέτης και σχεδίων της Αγίας Αικατερίνης στο αρχείο του αρχιτέκτονα Γεωργίου Νομικού. Επίσης, ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα κ. Στέφανο Νομικό που πρόθυμα μου έδειξε τους δύο φακέλους που αφορούσαν στις εργασίες που έγιναν στο μνημείο κατά το διάστημα 1950-1953. Τέλος, ευχαριστώ τους κκ. Σταύρο Μαμαλούκο και Μιλτιάδη Πολυβίου για τις παρατηρήσεις τους στο τελικό κείμενο, καθώς και την κ. Kim Blake-Χρηστέα για τη βοήθειά της στην αγγλική περίληψη.

² Α. Ξυγγόπουλος, «1. Μεσαιωνικά Μνημεία Ἀττικῆς, Α'. Ἀθηνῶν», *ΕΜΜΕ*, Β', εν Αθήναις 1929, 94, εικ. 108.

³ Ι. Τραυλός, «Χριστιανικά Ἀθηνῶν», *ΘΗΕ*, 1, 1963, 734. Ο ίδιος, *Πολεοδομική ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1963, 151.

⁴ Α. Η. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches», *BSA* 32 (1931-1932), 90-130, πίν. 27-31.

⁵ Ν. Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής των Αθηνών», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 343-344.

⁶ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 124. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλληδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 329.

⁷ Δ. Καμπούρογλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, 2, εν Αθήναις 1889, 310.

⁸ Α. Κεραμοπούλλου, «Ἀθηνῶν εὐρήματα», *ΑΕ* 1911, 259.

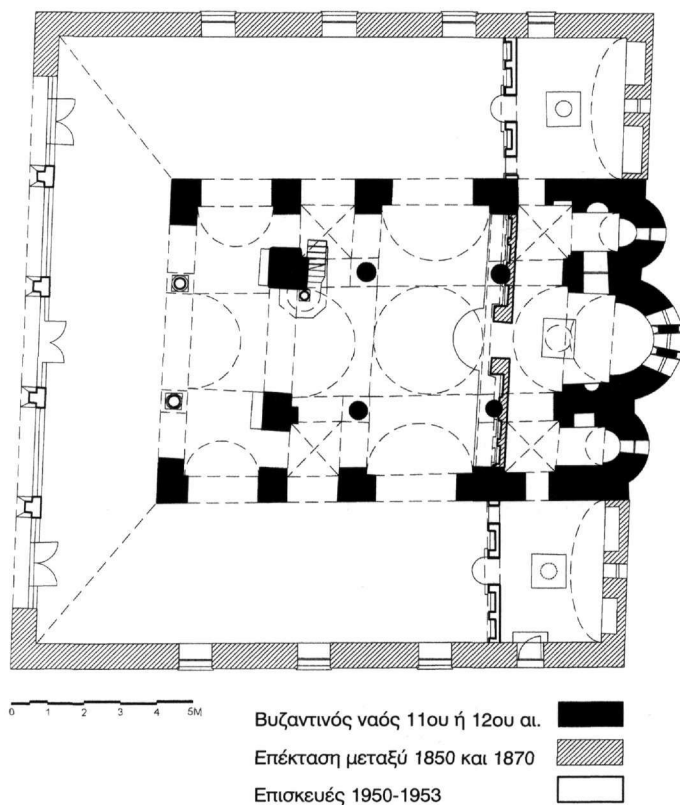
⁹ Ξυγγόπουλος, *ό.π.*

¹⁰ Καμπούρογλου, *ό.π.*, 310. Α. Mommsen, *Athenae Christianae*, Λειψία 1868, VI. Γ.Α.Κ., Μοναστηριακά, φ. 12 (νομός Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Ἐπαρχία Ἀττικῆς, Ἁγία Αἰκατερίνη, εν Αθήναις (Ναός εἰς τὴν Πλάκαν. Μετόχιον Ὁρους Σινᾶ), Δήμος Αθηναίων, 1835-1847, ἔγγρ. 31).

¹¹ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Β, 1927, 186. Ο Βαρθολομαῖος ἦταν μητροπολίτης Αθηνῶν ἀπὸ το 1764 ἕως το 1780.

¹² Θ. Νικολαΐδου-Φιλαδέλφειας, «Περὶ ἁγίων λειψάνων, ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου», *ΔΙΕΕ*, Α', 666-675. Καμπούρογλου, *ό.π.*, 310. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Α', Αθήνα 1984, 270, Γ.Α.Κ., *ό.π.*, ἔγγρ. 001/6 Φεβρουαρίου 1835.

¹³ Κ. Μπίρης, *Αἱ ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1940, 45.

Εικ. 1. Κάτοψη (ανασχεδίαση Ι. Καράνη από σχέδιο αποτύπωσης του Στ. Μαμαλούκου).

χάρτη που επισυνάπτεται στο βιβλίο του Α. Mommsen¹⁴ (Εικ. 2). Στον χάρτη η Αγία Αικατερίνη και η σιναϊτική Βρύση (αριθ. 65) βρίσκονταν κοντά στον ενοριακό ναό της «Κυράς Κανδήλη»¹⁵, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται (αριθ. 54), ο οποίος ήταν ακριβώς απέναντι από το μνημείο του Λυσικράτους (στον χάρτη σημειώνεται

με τον αριθ. 52). Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η ονομασία της συνοικίας προέρχεται από τον ενοριακό ναό της Παναγίας Κανδήλη¹⁶, η ονομασία της οποίας προέρχεται είτε από το μνημείο του Λυσικράτους, που πριν ονομασθεί Φανάρι του Διογένους ο λαός το ονόμαζε «Καντήλι του Δημοσθένους», είτε από το επώνυμο κάποιας σημαντικής αθηναϊκής οικογένειας, στην οποία πιθανώς ανήκε αρχικά ο ναός¹⁷.

Μια σειρά εγγράφων που σώζονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και αφορούν στο χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1835 και 1847 δίνουν πληροφορίες για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης και για τον γειτονικό της ενοριακό ναό της Παναγίας Κανδήλη¹⁸. Το μετόχι της μονής Σινά συμπεριελήφθη στα μοναστήρια που έπρεπε να διαλυθούν με το διάταγμα του 1834, όμως μέχρι και το 1839 ο ναός της Αγίας Αικατερίνης βρισκόταν ακόμη στην κατοχή της μονής Σινά¹⁹.

Για την Παναγία Κανδήλη προτάθηκε, όπως και για άλλες αθηναϊκές εκκλησίες, η μετατροπή της σε δικαστικό μέγαρο²⁰. Η πρόταση απορρίφθηκε από τους αρχαιολόγους, επειδή υπήρχε η υποψία της ύπαρξης αρχαίων στα θεμέλιά της²¹. Πάντως, η Παναγία Κανδήλη εγκατελείφθη και για ένα διάστημα οι εκατόν σαράντα έξι οικογένειες που αποτελούσαν την ενορία της εκκλησιάζονταν στον ναό του Σωτήρα Κοττάκη²². Επειδή ο ναός αυτός ήταν αρκετά μακριά από την συνοικία και οι ενορίτες διαμαρτύρονταν, προέκυψε η ανάγκη μετατροπής της Αγίας Αικατερίνης από καθολικό του μετοχίου σε ενοριακό ναό, αίτημα που διατυπώνεται από τους ενορίτες τον Σεπτέμβριο του 1839 και με το οποίο συμφωνούν ο «ἐπίσκοπος Ἀττικῆς»²³, ο δήμος και η κεντρική διοίκηση²⁴. Επίσης, έγινε προσπάθεια να εξευρεθούν χρήματα για την επισκευή της, γιατί πιθανώς είχε υποστεί φθορές κατά την διάρκεια της Επανάστασης του 1821 ή από τον σεισμό που μνημονεύεται το 1837²⁵

¹⁴ Ο χάρτης του Mommsen, σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη, είναι αντίγραφο του σχεδίου Weiler του 1834, Μπίρης, ό.π., 12.

¹⁵ Τ. Καλαντζοπούλου, «Οι τοιχογραφίες δύο κατεδαφισμένων ναών των Αθηνών», ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 167, 169-171. Η ίδια, Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand, Αθήνα 2002, 21, 65-68.

¹⁶ Καμπούρογλου, ό.π., 277.

¹⁷ Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Νικόλαος Ραγκαβιάς, Συμβολή στην ιστορία του μνημείου», ΔΧΑΕ ΚΔ' (2003), 52-62. Καμπούρογλου, ό.π., 163.

¹⁸ Γ.Α.Κ., ό.π.

¹⁹ Στο ίδιο.

²⁰ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη - Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Μετατροπή εκκλησιών σε αίθουσες δικαστηρίων», Αρχαιολογία 48 (1993), 66.

²¹ Σύμφωνα με τα παραπάνω η απόφαση πρέπει να αφορούσε σε κατεδάφιση του ναού και κατασκευή νέου δικαστικού μεγάρου στην θέση του και όχι αλλαγή χρήσης του παλαιού κτιρίου.

²² Γ.Α.Κ., ό.π.

²³ Στο ίδιο, έγγο. 012/30 Σεπτεμβρίου 1840.

²⁴ Στο ίδιο, έγγο. 010, 013.

²⁵ Β. Παπαζάχου - Κ. Παπαζάχου, Οι σεισμοί της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1999, 273.

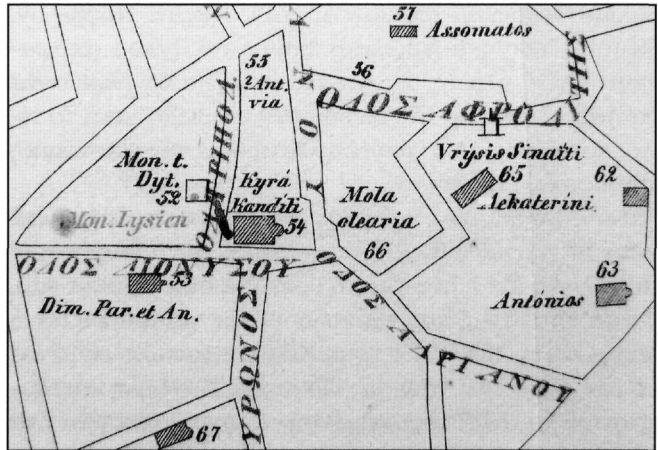
και ο οποίος δημιούργησε προβλήματα στα αρχαία μνημεία της Αθήνας²⁶.

Το καλοκαίρι του 1840 ο αρχιτέκτων Laurent καλείται από τον δήμο Αθηναίων να κάνει αυτοψία στον ναό. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ήδη από τον Δεκέμβριο του 1836 όλοι όσοι ήθελαν να επισκευάσουν παλαιά κτίρια ήταν υποχρεωμένοι να καλέσουν αρχιτέκτονα ή νομομηχανικό, σύμφωνα με το διάταγμα «Περί τής διευθύνσεως τών πολιτικών δημοσίων οικόδομών»²⁷.

Η αναφορά του «Αρχιτέκτονος τής Πόλης»²⁸ Laurent, με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1840²⁹, έχει συνταχθεί στα γαλλικά και επιβεβαιώνει την κακή κατάσταση διατήρησης του ναού. Ο Laurent παρατηρεί ότι τόσο οι εξωτερικοί, όσο και οι εσωτερικοί τοίχοι του, είχαν υποστεί φθορές και ότι πρέπει αφενός μεν να επισκευαστούν τοπικά με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ήταν κτισμένοι οι αρχικοί, αφετέρου δε να ανακατασκευαστεί ολόκληρος ο τρούλος. Τονίζεται ιδιαίτερα ότι η εκτέλεση των εργασιών πρέπει να γίνει με πολύ προσεκτικό τρόπο, έτσι ώστε να είναι συμβατές με την προϋπάρχουσα μορφή των τοιχοποιιών του ναού και η αποκατάστασή του, σύμφωνα με την εκτίμηση του αρχιτέκτονα, θα στοιχίζε περίπου 3.000-3.500 δρχ.

Για τον αρχιτέκτονα Laurent (ή Λαυρέντιο, όπως αναφέρεται στα έγγραφα του Οθωνικού Αρχείου), γνωρίζουμε ότι εργαζόταν, μαζί με τον Θεόδωρο Κομνηνό και τον Θεόφιλο Χάνσεν, ως βοηθός του Χριστιανού Χάνσεν στο «Αρχιτεκτονικόν Τμήμα τής Γραμματείας τής Έπικρατείας επί τών Έσωτερικών» και συμμετείχε, μεταξύ άλλων, στις εργασίες που έγιναν τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια στην Ακρόπολη και στην επίβλεψη κατασκευής των λουτρών της Κύθνου³⁰. Επίσης ήταν καθηγητής στο «Πολυτεχνικόν Σχολείον» που λειτουργούσε από το 1837³¹.

Τον Νοέμβριο του 1840, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, παρόντος του δημάρχου Αθηναίων Καλλιφρονά και του δημοτικού συμβούλου στρατηγού Μακρυγιάννη, ο ναός παραχωρήθηκε στους δημότες, οι οποίοι παραιτήθηκαν από το δικαίωμα να ζητήσουν

Εικ. 2. Η περιοχή της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα (απόσπασμα από A. Mommsen, «Athenae Christianae»).

χρήματα για την επισκευή του, την εσωτερική του διακόσμηση και την «φωταγωγή» του³². Στις 12 Ιανουαρίου του 1841³³ οι ενορίτες της Παναγίας Κανδήλη και ο δήμαρχος Αθηναίων συνέρχονται σε συνέλευση στον ναό της Αγίας Αικατερίνης, προκειμένου να εκλεγεί η επιτροπή που θα επιστατήσει στην επισκευή της εκκλησίας και η οποία θα ήταν πενταμελής³⁴. Ομόφωνα εξελέγη ο στρατηγός Μακρυγιάννης, ο οποίος ορίστηκε να κρατεί το ταμείο, να κάνει τις πληρωμές κάθε Σάββατο «κατά τόν κατάλογον», τον οποίο θα έπρεπε να συντάξει και υπογράψει η επιτροπή, και να λαμβάνει τακτικά αποδεικτικά στοιχεία από «όλους τούς μαστόρους, άσβεστάδες και λουπούς». Ως μέλη εξελέγησαν οι Αλέξιος Γεωργιάδης, Ιωάννης Γ. Ξεροτάγαρος, Γεώργιος Καλαντζής και Δημήτριος Τοτόμης, οι οποίοι, όπως αναφέρεται, «θέλουν επιλάβουσι μέ ζήλον εις τήν οικοδομήν και θέλουν προμηθεύσουσι τήν αναγκαίαν ξυλείαν». Επίσης εξελέγη και δεύτερη συμπληρωματική επιτροπή αποτελούμενη από τον Κυρ. Αναγνώστην,

²⁶ Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Χριστιανός Χάνσεν. *Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993, 133.

²⁷ Μ. Μπίρης - Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 83.

²⁸ Ο τίτλος «Αρχιτέκτων τής Πόλης» είναι γνωστός στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Μ. Πολυβίου, *Η Μονή Ξηροποτάμου*, Αθήνα 1999, 48.

²⁹ Γ.Α.Κ., ό.π., έγγρ. 013.

³⁰ Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο - Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 2, έγγρ. 114.

³¹ Μπίρης - Καρδαμίτση-Αδάμη, ό.π., 83.

³² Γ.Α.Κ., Μοναστηριακά, ό.π., έγγρ. 016.

³³ Στο ίδιο, έγγρ. 031.

³⁴ Η συνεδρίαση για την λήψη συλλογικών αποφάσεων σε εκκλησίες ήταν μια παλαιότερη παράδοση, που φαίνεται στην περίπτωση μας να επιβιώνει μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 6), 87.

κύριο Θεοδωρή, Σπύρον Δοντάν, Κώστα Κούβελον, Μητροπολιτήν και Νικόλαον Σαρδελάν. Τέλος, αποφασίστηκε ότι όλα τα οικονομικά στοιχεία θα έπρεπε να παραδοθούν στην συνέλευση των ενοριτών μετά το τέλος του έργου, το οποίο εκτελέστηκε με την οικονομική συνεισφορά των ιδίων.

Έτσι ο βυζαντινός ναός της Αγίας Αικατερίνης, μετά από 74 χρόνια συνεχούς παρουσίας της αδελφότητας του όρους Σινά, μετετράπη οριστικά σε ενοριακό ναό, παρά τις πιέσεις που εξακολουθούσε να ασκεί η μονή μέχρι και το 1847³⁵. Εν τω μεταξύ ο εγκαταλελειμμένος πλέον ενοριακός ναός της Παναγίας Κανδήλη κατεδαφίστηκε το 1848³⁶, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν τα οικοδομικά υλικά του για την κατασκευή του νέου μητροπολιτικού ναού των Αθηνών. Από τον ναό αυτό τα μόνα στοιχεία που σώζονται πλέον είναι ορισμένα σχέδια των τοιχογραφιών του, που πρόλαβε να σχεδιάσει ο Paul Durand πριν από την κατεδάφισή του³⁷.

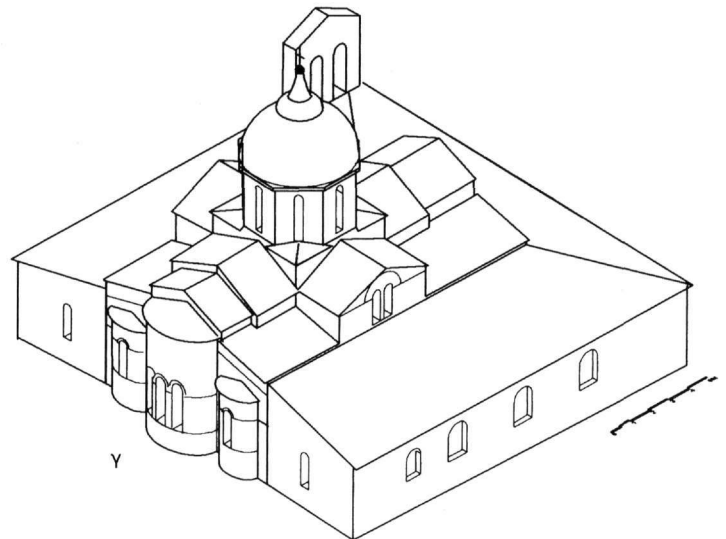
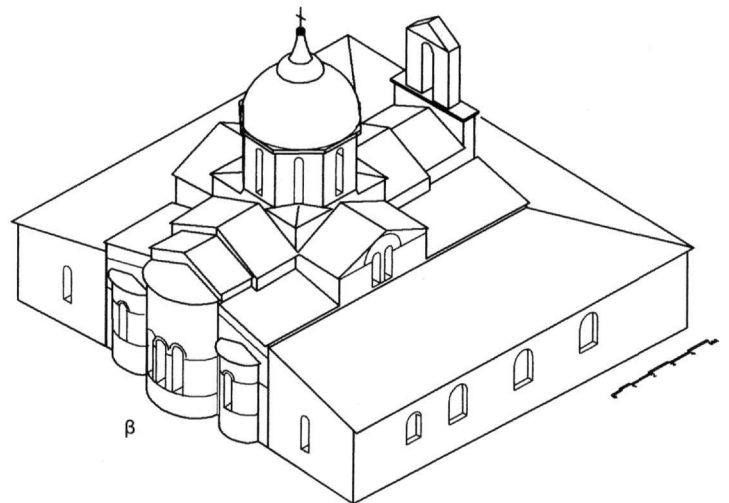
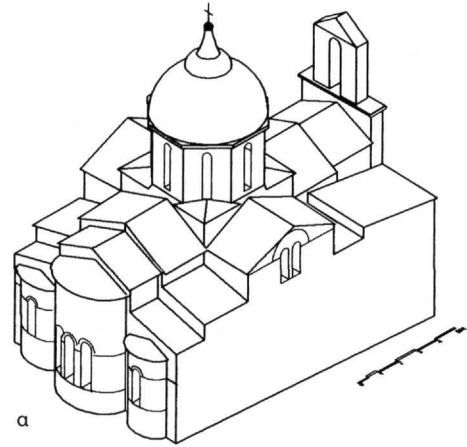
Το 1850 φαίνεται ότι οι εργασίες έχουν ήδη προ πολλού τελειώσει γιατί, όπως αναφέρει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στον πρόλογο των Απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη³⁸, την εποχή αυτή πλέον ο στρατηγός σπανίως εμφανίζεται στο γειτονικό με την κατοικία του ναύδριο της Αγίας Αικατερίνης, το οποίο έχει «ιδίαις δαπάναις ανακαινίσει». Η αναφορά του Βλαχογιάννη ότι με δικές του δαπάνες ο στρατηγός Μακρυγιάννης επισκεύασε τον ναό της Αγίας Αικατερίνης συμφωνεί με το έγγραφο που αναφέρει ότι οι ενορίτες έδωσαν χρήματα προκειμένου να επισκευαστεί ο ναός. Είναι πιθανόν ο Μακρυγιάννης, ο οποίος ως γνωστόν κατοικούσε κοντά στον ναό και ανήκε στην ενορία της Αγίας Αικατερίνης, λόγω της γνωστής ευσέβειάς του, να έδωσε ένα σεβαστό ποσό, το οποίο προσετέθη στα μικρότερα ποσά που διέθεσαν οι άλλοι ενορίτες. Άλλωστε, εκτός από χρήματα, ο Μακρυγιάννης προσέφερε και εθελοντική προσωπική εργασία ως επικεφαλής της επιτροπής για την αποκατάσταση του ναού.

³⁵ Γ.Α.Κ., ό.π., έγγρ. 026/10 Ιουλίου 1847.

³⁶ Mommsen, ό.π. (υποσημ. 10).

³⁷ Καλαντζοπούλου, «Οι τοιχογραφίες», ό.π. (υποσημ. 15), 167, 169-171. Η ίδια, *Μεσαιωνικοί ναοί* (υποσημ. 15), 21, 65-68. Τα σχέδια του Durand έγιναν στις 24 Απριλίου του 1843, Ch. Bouras, «The Soteira Lykodemou at Athens, Architecture», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 15.

³⁸ Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα* (Κείμενο - εισαγωγή - σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, έκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος), Αθήνα 1998, 83-84.

Εικ. 3. Αξονομετρική αποτύπωση του ναού: α) Μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, β) Το 1870, γ) Το 1880.

Είναι φανερό από τα παραπάνω έγγραφα ότι στην τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα στην Αγία Αικατερίνη έγινε μία από τις πρώτες αποκαταστάσεις βυζαντινών εκκλησιών στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Δυστυχώς δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα σχέδια του ναού πριν από την επέμβαση ούτε γνωρίζουμε εάν κατά την διάρκεια των εργασιών συμμετείχε ο αρχιτέκτων Laurent, τουλάχιστον έως το 1844, γιατί, όπως είναι γνωστό, η επανάσταση του 1843 οδήγησε, ένα χρόνο αργότερα, στην συνταγματική μεταρρύθμιση, η οποία προέβλεπε την απομάκρυνση όλων των ξένων από τις δημόσιες υπηρεσίες³⁹.

Ο ναός την εποχή αυτή (Εικ. 3, α) και για λίγα χρόνια αργότερα, κατά πάσα πιθανότητα εξακολουθεί να διατηρεί το αρχικό μέγεθός του, αφενός μεν γιατί στα έγγραφα δεν γίνεται αναφορά για επέκτασή του, αφετέρου δε γιατί στην απόληξη της δυτικής κεραίας του σταυρού υπήρχε μονόλοβο καμπαναριό, το οποίο εξακολουθούσε να υφίσταται μέχρι και το 1870 (Εικ. 3, β), όπως μαρτυρεί φωτογραφία της εποχής⁴⁰, σύμφωνα με την οποία έχει ήδη κατασκευαστεί το περίστωο από λιθοδομή και με ξύλινες μονόριχτες στέγες⁴¹.

Η κατασκευή του περιστώου επέβαλε λίγο αργότερα τη μεταφορά του κωδωνοστασίου από την δυτική κεραία του αρχικού ναού στην νοτιοδυτική γωνία του περιστώου (Εικ. 3, γ), όπως φαίνεται και σε φωτογραφία του 1880⁴².

Και στις δύο φωτογραφίες διακρίνεται ένας σύνθετης μορφής τρούλος με οκταγωνικό τύμπανο. Στον τρούλο διακρίνεται ένας ημισφαιρικός θόλος, πάνω στον οποίο επικάθεται ένας δεύτερος, πολύ μικρών διαστάσεων, επίσης ημισφαιρικός θόλος με οξυκόρυφη απόληξη, που προσδίδει μια κωνική μορφή στην όλη κατασκευή.

Στις δύο φωτογραφίες τα ορατά στοιχεία του βυζαντινού ναού εμφανίζονται επιχρισμένα. Σύμφωνα με το έγγραφο του αρχιτέκτονα Laurent, οι επισκευές που προτεινόταν να γίνουν στις εξωτερικές τοιχοποιίες του ναού δεν συμπεριλάμβαναν την επίχρισή του αλλά αφορούσαν εργασίες όπου οι βυζαντινές τοιχοποιίες

Εικ. 4. Η νότια κεραία του σταυρού.

θα παρέμεναν εμφανείς. Η επίχριση των τοιχοποιιών του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά ανάμεσα στα έτη 1850 και 1870, μαζί με την κατασκευή του περιστώου, με πρόθεση να δοθεί μια νεοκλασικίζουσα εικόνα στην εκκλησία. Η κατασκευή του περιστώου είχε ως συνέπεια να γίνουν διανοίξεις στις αρχικές βυζαντινές τοιχοποιίες της βόρειας, της νότιας και της δυτικής εξωτερικής επιφάνειας του αρχικού ναού.

Στην τοιχοποιία της βυζαντινής φάσης του ναού που είναι ορατή σήμερα (Εικ. 4), καθώς και στα κουφικά κοσμήματα που σώζονται, έχουν αναλυτικά αναφερθεί ο Α. Η. S. Megaw⁴³, ο Γ. Βελένης⁴⁴ και ο Ν. Νικονάνος⁴⁵, οι οποίοι εντοπίζουν επισκευές στις θέσεις των παραθύρων (νεωτερικά πινάκια, επισκευασμένο δυτικό παράθυρο)⁴⁶. Επίσης, επισκευές πρέπει να έχουν δεχθεί και οι οδοντωτές ταινίες. Πάντως, οι τοπικές επισκευές που έγιναν, πρέπει πράγματι να έγιναν προσεκτικά, όπως απαιτούσε ο αρχιτέκτων Laurent, και να ακολουθήθηκε πιστά η προϋπάρχουσα μορφή της τοιχοποιίας.

Σημειώνουμε εδώ ότι στο κάτω μέρος των κογχών, μέ-

³⁹ Μπίρης - Καρδαμίτη-Αδάμη, ό.π. (υποσημ. 27), 86.

⁴⁰ Αθήνα 1835-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2004, 144, εικ. 101.

⁴¹ Η ύπαρξη ξύλινης στέγης στο περίστωο που κατασκευάστηκε τον 19ο αιώνα επιβεβαιώνεται και από όσα αναφέρονται στο αρχείο Γεωργίου Νομικού και αφορούν στις εργασίες του 1950-1953 (αποξήλωση της αρχικής ξύλινης στέγης του περιστώου και αντικατάστασή της με πλάκα από μπετόν, και διαμόρφωση καμπύλων

επιφανειών με νευρομετάλλ).

⁴² Αθήνα 1835-1900 (υποσημ. 40), 144, εικ. 102.

⁴³ Megaw, «The Chronology», ό.π. (υποσημ. 4).

⁴⁴ Γ. Μ. Βελένης, «Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΕΠΣΑΠΘ Θ'* (1984), 21, 256, 294.

⁴⁵ Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις», ό.π. (υποσημ. 5), 343-344.

⁴⁶ Megaw, «The Chronology», ό.π. (υποσημ. 4).

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας στην κόγχη του ιερού.

χει περίπου το ύψος του σύγχρονου περιβάλλοντος χώρου, διασώζεται μία μεικτή λιθοδομή διαφορετική από τον υπόλοιπο ναό (Εικ. 5). Στους ορθογωνισμένους λίθους, σε πολλές περιπτώσεις, δεν παρεμβάλλονται συνεχείς οριζόντιες σειρές τούβλων, ενώ στους κάθετους αρμούς παρεμβάλλονται δύο σειρές από οριζόντια τοποθετημένα τούβλα. Η λιθοδομή αυτή διασώθηκε καταχωμένη και πιθανώς ανήκει σε προηγούμενη οικοδομική φάση του ναού.

Επίσης, στην ανατολική πλευρά διακρίνεται η υπερύψωση των δύο γωνιακών διαμερισμάτων, που προφανώς έγινε μετά την κατασκευή του περιστώου. Στην υπερύψωση η τοιχοποιία έχει γίνει με αργούς λίθους. Αντίστοιχες ενοποιήσεις στεγών έγιναν και στα δύο δυτικά γωνιακά διαμερίσματα.

⁴⁷ Κεραμοπούλλου, ό.π. (υποσημ. 8), 259. Αρχείο ΔΑΒΜΜ, φάκ. Αγίας Αικατερίνης, έγγραφο ΥΠΠΕ/ΑΝΑΣΤΗΛ/Α/62147/7302/16.3.1978.

⁴⁸ Αρχείο ΔΑΒΜΜ, ό.π.

⁴⁹ *Τεχνική Έπετηρίς Ελλάδος Τ.Ε.Ε. Β'* (επιμ. Ν. Κιτσίκης), Αθήνα 1934, 253. Ο Α. Ορλάνδος έχει αποφοιτήσει το 1908 από το «Σχολείον τών Τεχνών», όπως ονομάζεται την εποχή αυτή το Ε.Μ.Π., με δίπλωμα πολιτικού μηχανικού.

⁵⁰ Στο αρχείο της ΔΑΒΜΜ, μαζί με τον προϋπολογισμό του τοίχου αντιστήριξης, που υπογράφεται από τον Α. Ορλάνδο, σώζε-

Το 1911, επειδή οι επίτροποι της εκκλησίας ήθελαν να διαρρυθμίσουν την πλατεία που βρισκόταν μπροστά από τον ναό, κρίθηκε σκόπιμο να ερευνηθεί ο χώρος. Η έρευνα ανατέθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία στον Αντώνιο Κεραμόπουλλο⁴⁷, ο οποίος έκανε δοκιμαστικές τομές και ανέσκαψε ένα υστερορωμαϊκό κτίριο, τμήμα του οποίου διακρίνεται σήμερα στο δυτικό άκρο της πλατείας. Οι λιθόκτιστοι τοίχοι αντιστήριξης γύρω από την ανασκαφή αυτή κατασκευάστηκαν από την Αρχαιολογική Εταιρεία και στοίχισαν 925 δραχ., με βάση μελέτη του Αναστασίου Ορλάνδου⁴⁸, ο οποίος είχε αποφοιτήσει μόλις το 1908⁴⁹. Στον ίδιο επίσης πρέπει να αποδοθεί και η αποτύπωση της ανασκαφής⁵⁰.

Όπως φαίνεται στο σχέδιο, η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και οι δύο ανατολικές τομές καταχώθηκαν κάτω από τον προαύλιο χώρο και τον κήπο⁵¹. Η πλατεία που έκτοτε περιβάλλει τον ναό δεντροφυτεύτηκε με φοίνικες και κυπαρίσσια κατ' επίδραση του νεοκλασικισμού και πιθανή μίμηση του γειτονικού Εθνικού Κήπου. Ο κήπος αυτός δεν υπάρχει στις φωτογραφίες του 1870 και του 1880.

Από τον Ιωάννη Τραυλό έχει διατυπωθεί η άποψη⁵² ότι κάτω από τον ναό της Αγίας Αικατερίνης προϋπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, την οποία μάλιστα συμπεριλαμβάνει στην ενότητα των πέντε ναών αυτής της εποχής που βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή του Ολυμπίου. Θεωρεί μάλιστα ότι οι προ της σημερινής εκκλησίας της Αγίας Αικατερίνης σωζόμενοι κίονες ρωμαϊκών χρόνων σχημάτιζαν το αίθριο του παλαιοχριστιανικού ναού⁵³.

Μέσα στον ναό σώζονται δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα (Εικ. 6) που έχουν χρησιμοποιηθεί στους δύο ανατολικούς κίονες. Παρόμοια κιονόκρανα φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας προερχόμενα από τη Συλλογή του Θησείου⁵⁴. Οι άγιες τράπεζες του ναού και των παρεκκλησιών αποτελούνται από μαρμάρινες πλάκες πάνω σε αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε

ται και σχέδιο με μολύβι, όμοιο με αυτό της δημοσίευσης του Α. Κεραμοπούλλου. Επομένως είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι το σχέδιο έχει εκπονηθεί από τον Α. Ορλάνδο.

⁵¹ Κεραμοπούλλου, ό.π. (υποσημ. 8), 259.

⁵² Ι. Τραυλός, «Χριστιανικά Ἄθηναι», ό.π. (υποσημ. 3), 730. Ο ίδιος, *Πολεοδομική εξέλιξις* (υποσημ. 3), 143-144, σημ. 1.

⁵³ Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, ό.π.

⁵⁴ Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 50, αριθ. 51, του 5ου αι., και 67, αριθ. 88, του 5ου-6ου αιώνα.

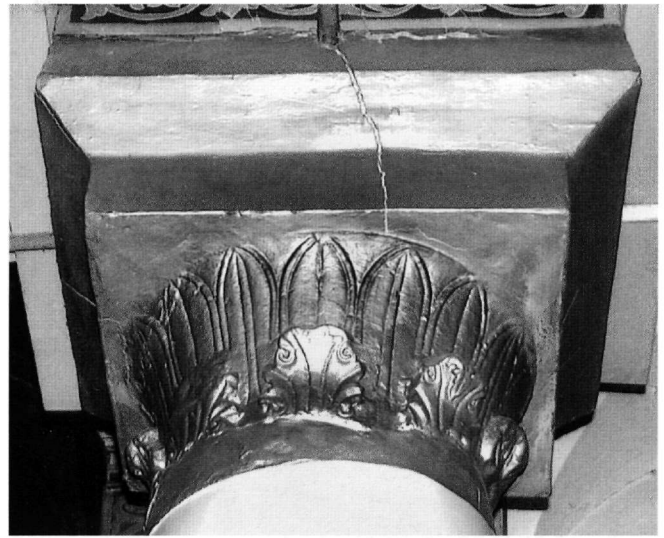

δεύτερη χρήση. Στον σπόνδυλο της αγίας τράπεζας του ιερού σώζεται επιγραφή⁵⁵.

Χαρακτηριστικό στοιχείο του βυζαντινού ναού αποτελούν και οι ημικυκλικές, προεξέχουσες κόγχες του ιερού και των παραβημάτων (Εικ. 7), μορφή ασυνήθιστη σε αθηναϊκούς ναούς του 11ου και του 12ου αιώνα. Η μορφή αυτή είναι στοιχείο πρωιμότητας. Οι ψηλές και ημικυκλικές κόγχες στην Νότια Ελλάδα, σύμφωνα με τον Π. Βοκοτόπουλο⁵⁶, ανάγονται στις τελευταίες δεκαετίες του 10ου αιώνα.

Στο αρχείο της ΔΑΒΜΜ⁵⁷ φυλάσσονται έγγραφα που έχουν συνταχθεί από τον Γεώργιο Σωτηρίου⁵⁸ με την ιδιότητά του ως Εφόρου των Χριστιανικών και Μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων, τα οποία μας πληροφορούν για τις εργασίες που έγιναν στον τρούλο του ναού μεταξύ των ετών 1917 και 1927. Σε έγγραφο της 23ης Φεβρουαρίου του 1917 προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με αφορμή εργασίες επισκευών που διενεργούνται στην Αγία Αικατερίνη, «ἐξ αιτίας τῆς πτώσεως μέρους τοῦ τρούλου», αναφέρεται ότι σε αυτόν σώζονταν «ξύλινα ἱκρία» και τον χαρακτηρίζει ἤδη «παραμορφωμένο ἀπό προσθήκας» και «πολλάκις ανακαινισθέντα ἐπὶ τουρκοκρατίας». Επισημαίνεται ὅμως ὅτι οἱ κίονες που στήριζαν τον τρούλο ἔφεραν κιονόκρανα του 5ου αιώνα, τα οποία εἶχαν σπάσει στην βάση τους και ἦταν καλυμμένα με ελαιοχρώματα⁵⁹.

Ο Γεώργιος Σωτηρίου μέμφεται τους επιτρόπους του ναού οἱ οποίοι, χωρίς να συμβουλευθῶν κανένα και χωρίς να πάρουν ἔγκριση ἀπὸ το Γραφεῖο Αναστηλώσεως «ἀνέθεσαν στὸν Πολιτικὸ Μηχανικὸ κύριο Οἰκονόμου» να ανοικοδομήσει τον τρούλο και να στερεώσῃ τους κίονες, πάνω στους οποίους στηριζόταν. Ο Γεώργιος Σωτηρίου διέκοψε τις εργασίες και ζήτησε αφενὸς μὲν ἀπὸ τους επιτρόπους να υποβάλουν αἴτηση «περὶ ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τμήμα τοῦ Ὑπουργείου» και ἀπὸ τον μηχανικὸ να «προσαγάγει εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα τὸ ἔκπονηθὲν ὑπ' αὐτοῦ σχέδιον πρὸς ἔγκρισιν», αφετέρου δε ἀπὸ το Ὑπουργεῖο «νά ἐνεργήσῃ ὥστε τὸ σχέδιον τοῦ τρούλου νά μὴν ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν ὑπολοίπων ἀθηναϊκῶν βυ-

Εικ. 6. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο στο εσωτερικό του ναού.

ζαντινῶν τρούλων». Δυστυχῶς, παρὰ τις διαμαρτυρίες του Σωτηρίου, μέχρι και το 1927 το ἐκκλησιαστικὸ συμβούλιο δεν συμμορφώθηκε, ἀλλὰ, ὅπως αναφέρει ὁ ἴδιος, «προτίθενται νά παραμορφώσουν ἀκόμη περισσότερο τὸ μνημεῖον». Με την ευκαιρία των επισκευῶν του 1917 ὁ Σωτηρίου αναφέρει ἐπίσης ὅτι, χρησιμοποιώντας ἕναν εργάτη, ἀποκάλυψε την βυζαντινὴ τοιχοποιία της ἐξωτερικῆς πλευρᾶς της αψίδας που εἶχε καλυφθῆ πέντε χρόνια πρὶν με ασβεστοκονίαμα, παρόλο που σωζόταν σε καλὴ κατάσταση. Ἐτσι ἐπέτυχε να πείσει τους επιτρόπους να καθαρισθῆ ἡ τοιχοποιία με την ἐπίβλεψή του και να ἐπανέλθῃ ἡ ὄψη του ναοῦ στην ἀρχικὴ της μορφή.

Ἡ κάλυψη της ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας του ναοῦ με ασβεστοκονίαμα, που τοποθετεῖται χρονικὰ στο 1912, μπορεῖ να συσχετισθῆ με την συνολικὴ διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, που αναφέρει ὁ Αντώνιος Κεραμόπουλλος. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ἡ ἐπίδραση του νεοκλασικισμοῦ, που την ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν του συρμοῦ, συνετέλεσε στην ἀπόφαση, ἀπὸ τους ἐκάστοτε επιτρό-

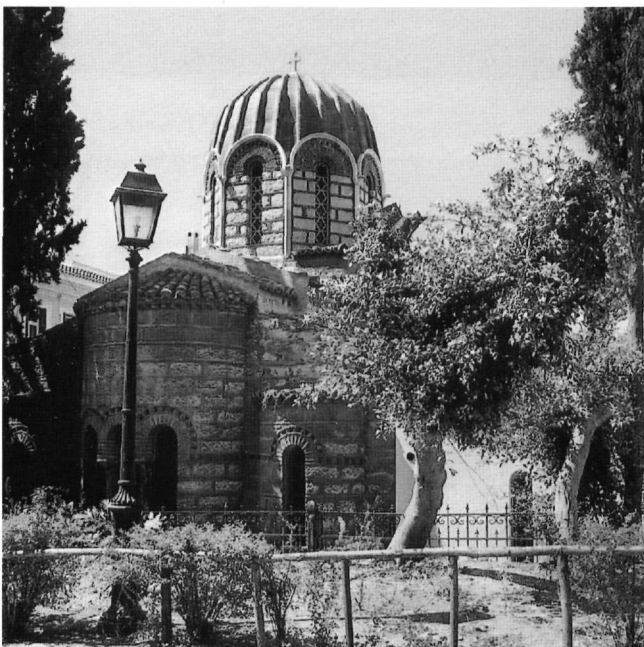
⁵⁵ Κεραμοπούλλου, ὀ.π. (υποσημ. 8), 259. IG III 636 (CIG 373).

⁵⁶ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρο ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 153.

⁵⁷ Αρχεῖο ΔΑΒΜΜ, ὀ.π. (υποσημ. 47).

⁵⁸ Στο ἴδιο. Αναφορά του Γ. Σωτηρίου με αριθ. πρωτ. 99/25.2.1917.

⁵⁹ Στο ἴδιο. Προφανῶς αναφέρεται στους δύο ἀνατολικούς κίονες που υποβασιάζουν τον τρούλο του ναοῦ, στους οποίους ἔχουμε ἀναφερθῆ παραπάνω και οἱ οποίοι βρισκονται και σήμερα στην ἴδια κατάσταση που περιγράφει ὁ Γ. Σωτηρίου.

Εικ. 7. Η ανατολική πλευρά του ναού.

πους, για την επίχριση του ναού πολλές φορές κατά την διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Μετά από έρευνα στην πρώτη Επετηρίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, ο μηχανικός που σχεδίασε την ανακατασκευή του τρούλου, για τον οποίο κάνει λόγο ο Σωτηρίου, φαίνεται ότι ήταν ο Φίλιππος Οικονόμου του Νικολάου με αριθμό μητρώου 1718, ο οποίος αναφέρεται ως διπλωματούχος αρχιτέκτων του «Σχολείου των Τεχνών» του Μετσοβίου Πολυτεχνείου και ο οποίος αποφοίτησε το 1891⁶⁰. Ήταν ελεύθερος επαγγελματίας και το γραφείο του ήταν στην οδό Αμαλίας αριθ. 4, πολύ κοντά δηλαδή στον ναό της Αγίας Αικατερίνης. Ο τίτλος του πολιτικού μηχανικού που του αποδίδει ο Σωτηρίου είναι ακριβής, δεδομένου ότι, ως γνωστόν, η ίδρυση

της σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ έγινε το 1916/17. Κατά την διάρκεια σωστικών εργασιών στεγάνωσης του τρούλου και αντικατάστασης των φθαρμένων κεραμιδιών του, που πραγματοποίησε από τον Αύγουστο μέχρι τον Νοέμβριο του 1999 η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και αποτέλεσαν αφορμή για την παρούσα δημοσίευση, αποκαλύφθηκαν τα σχετικά με τις εργασίες που μνημονεύει ο Σωτηρίου στα έγγραφα του⁶¹.

Ο θόλος του τρούλου που σώζεται σήμερα είναι κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από διάτρητα εξάοπα τούβλα (Εικ. 8), διαστ. 9,50×6×20 εκ., τα οποία μέχρι το μέσον του ύψους του είναι τοποθετημένα κατά το εκφορικό σύστημα, με εναλλάξ κάθετες και οριζόντιες στρώσεις, ενώ στο άνω μισό είναι τοποθετημένα σφηνωτά. Τον τρούλο κάλυπτε ισχυρό λείο υδραυλικό κονίαμα, που σημαίνει ότι μεταξύ της κατασκευής του τρούλου και της επικεράμωσης μεσολάβησε μεγάλο χρονικό διάστημα⁶².

Η επικεράμωση αποτελούνταν από σειρές ελαφρά κίλων στρωτήρων και ημικυκλικής μορφής καλυπτήρων, οι οποίοι έφεραν στην επιφάνειά τους γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου· οι καλυπτήρες έφεραν χαραγμένα κεφαλαία γράμματα από το Α μέχρι το Η και οι στρωτήρες καλλιγραφικά μικρά γράμματα από το λ μέχρι το σ.

Από το σχέδιο (Εικ. 8) γίνεται φανερό ότι η ψηλή και ογκώδης μορφή του τρούλου, που είναι δυσανάλογη με το σχήμα του τυμπάνου και τον ίδιο τον ναό και απέχει πολύ από την τυπολογία των γνωστών αθηναϊκών τρούλων, οφείλεται στον τρόπο κατασκευής του. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι το τύμπανο του τρούλου είναι κατασκευασμένο από διαφορετικής ποιότητας λίθους από ό,τι η τοιχοποιία του ναού.

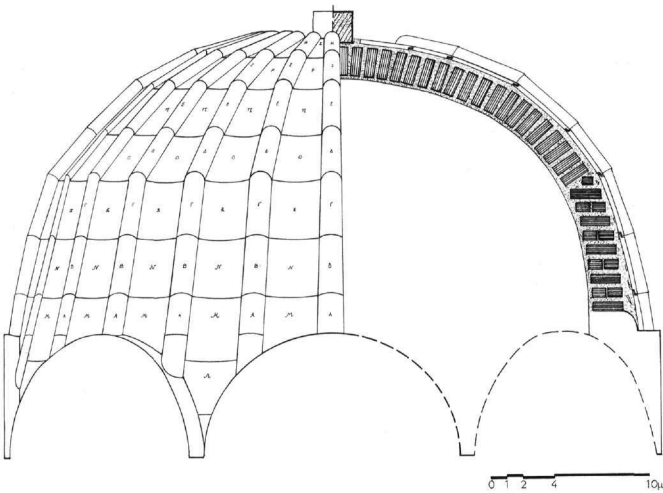
Οι αναφορές τόσο του Laurent το 1840 όσο και του Σωτηρίου το 1917, καθώς και η σύνθετη μορφή του τρού-

⁶⁰ Τεχνική Έπετηρίς Ελλάδος (υποσημ. 49), 252-253, 423· διαπιστώθηκε ότι με το επώνυμο Οικονόμου την πρώτη 35ετία του 20ου αιώνα εργάζονταν στην Ελλάδα δώδεκα πολιτικοί μηχανικοί και δύο αρχιτέκτονες. Όμως ο Φίλιππος Οικονόμου συγγεντρώνει όλες τις πιθανότητες να είναι ο μηχανικός που ασχολήθηκε με την ανακατασκευή του τρούλου της Αγίας Αικατερίνης.

⁶¹ Ευχαριστώ την κα Αθηνά Χριστοφίδου, προϊσταμένη του Τμήματος Έργων της ΔΑΒΜΜ την εποχή των εργασιών, που μου εμπιστεύθηκε την επίβλεψη, και την κα Αικατερίνη Παντελίδου,

αρχαιολόγο της 1ης ΕΒΑ, για την συνεργασία της κατά την διάρκεια των εργασιών.

⁶² Το γεγονός ότι στην δημοσίευση στο *EMME* (ό.π., υποσημ. 2) αναφέρεται ως χρονολογία της τελευταίας επισκευής και ανακαίνισης του τρούλου το 1927, ενώ από τα έγγραφα προκύπτει ότι η ανακατασκευή του είχε ήδη ξεκινήσει το 1917, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μεταξύ της κατασκευής και της επικεράμωσης μεσολάβησε μία δεκαετία.

Εικ. 8. Κατασκευαστικό σχέδιο του τρούλου του 1917-1927 (αποτύπωση-σχεδιάση Ι. Καράνη).

λου που απεικονίζεται στις φωτογραφίες του 1870 και του 1880, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ολόκληρος ο αρχικός βυζαντινός τρούλος δεν σωζόταν στις αρχές

του 19ου αιώνα. Πιθανόν όμως να σώζονταν μέχρι το 1917 ορισμένα μικρά τμήματά του. Φθορές και καταστροφές ο τρούλος είναι πιθανόν να υπέστη κατά την διάρκεια των εχθροπραξιών του 1687, στην πολιορκία της Ακρόπολης από τον Μοροζίνι, ή από τον σεισμό που έπληξε την Αθήνα το 1694⁶³.

Την σημερινή⁶⁴ μορφή του έλαβε το περίστωο το 1950⁶⁵, όταν εκτελέστηκαν εργασίες με πρωτοβουλία του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου «Η Αγία Αικατερίνη Πλάκας», βάσει μελέτης του Γεωργίου Νομικού⁶⁶ και με την έγκριση της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως (επί Αναστασίου Ορλάνδου)⁶⁷.

Συνοψίζοντας θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο βυζαντινός ναός του 11ου αιώνα δέχθηκε μια δραστική αλλά προσεκτική επέμβαση το 1841. Η επέκταση του ναού με την προσθήκη του περιστώου γύρω από τον αρχικό βυζαντινό πυρήνα, εντοπίζεται λίγο πριν από το 1870 και είχε ως αποτέλεσμα την αλλοίωση του αρχικού του όγκου. Ο νέος τρούλος κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 1917 και 1927, ενώ η σημερινή μορφή του περιστώου οριστικοποιήθηκε με τις εργασίες που έγιναν στο διάστημα 1950-1953.

⁶³ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Β', Αθήνα 1984, 278. Παπαζάχος - Παπαζάχου, ό.π. (υποσημ. 25), 253.

⁶⁴ Μετά το 1929 η Αρχαιολογική Υπηρεσία ασχολήθηκε ελάχιστα με τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα, και σε όλες τις περιπτώσεις ήταν επιφυλακτική ή αρνητική στα συνεχή αιτήματα του εκκλησιαστικού συμβουλίου. Το 1945 ο Αναστάσιος Ορλάνδος εκφράζει τις αντιρρήσεις και τις επιφυλάξεις του σε πρωτόκολλο παραλαβής δύο μαρμάρινων προσκνητηταρίων που τοποθετήθηκαν στα μέτωπα των δύο παραστάδων του νάρθηκα, στο ένα από τα οποία τοποθετήθηκε η παλαιά εικόνα της αγίας Αικατερίνης. Το 1947 το Αρχαιολογικό Συμβούλιο με γνωμοδότησή του απέρριψε την συνταχθείσα από τον αρχιτέκτονα Ιωάννη Ζολώτα μελέτη για την ηλεκτροδότηση του ναού, βλ. Αρχείο ΔΑΒΜΜ, ό.π. (υποσημ. 47).

⁶⁵ Οι εργασίες διήρκεσαν έως το 1953 σύμφωνα με το αρχείο Νομικού.

⁶⁶ Στους δύο φακέλους του αρχείου Νομικού φυλάσσονται εγκρίσεις, τεύχη δημοπράτησης, ημερολόγια, σχέδια αποτύπωσης και κατασκευαστικά σχέδια για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης.

⁶⁷ Σύμφωνα με το αρχείο Νομικού στις εργασίες αυτές περιλαμβάνονταν αναλυτικά: α) Αντικατάσταση των στεγών του περιστώου από νέες από οπλισμένο σκυρόδεμα και μόρφωση κυλινδρικού θόλου στο εσωτερικό με ελαφριά κατασκευή από νεβρομετάλλ. β) Κατασκευή δύο εσωτερικών κίωνων από οπλισμένο σκυρόδεμα μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα. γ) Μετακίνηση του καμπαναριού από την νοτιοδυτική γωνία στην δυτική όψη του ναού. δ) Τοποθέτηση σιδηροδοκών στην θέση των ξύλινων πρεκιών των θυρών. ε) Αναμόρφωση της δυτικής όψης του περιστώου. στ) Ηλεκτρολογική εγκατάσταση. ζ) Κατασκευή των δύο πλάγιων τμημάτων του τέμπλου από σκυρόδεμα, αποκοπή του κεντρικού αετώματος και κατασκευή επιχρίσματος με απομίμηση μαρμάρου σε όλο το τέμπλο.

Ioanna Karani

CONSTRUCTION INTERVENTIONS IN THE BYZANTINE CHURCH OF ST CATHERINE IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

The well-known Byzantine church of St Catherine, near the monument of Lysikrates in Athens, is now surrounded by a porticoed ambulatory on the north, south and west sides (Fig. 1). Xyngopoulos and Travlos dated the original building to the eleventh-twelfth century, Megaw to the second quarter of the eleventh century, and professors Ch. Bouras and N. Nikonanos to the eleventh century. The church is of composite cross-in-square type. Since 1767 it has belonged to the Sinai monastery of St Catherine.

In the early nineteenth century the neighbourhood in which the church of St Catherine stands was known as Kandili, which derived either from the monument of Lysikrates, popularly known as the *Kandili* (Lantern) of Diogenes, or from the name of a prominent Athenian family. The nearby church of the Virgin, known as “Kyra Kandili” (Fig. 2), was abandoned after its proposed conversion into a court of justice, and the 146 families in the neighbourhood consequently requested that the *metochion* of Sinai monastery be turned into a parish church.

Laurent, “the town architect”, visited the church in 1840 and expressed his opinion on the necessary restorations to the building, which had been damaged during the Greek War of Independence and/or by the earthquake of 1837. He suggested meticulous repairs to the walls and reconstruction of the dome. Restoration work began on 12 January 1841, immediately after parishioners had met there to elect a five-member committee to oversee the project. The distinguished veteran of 1821, Colonel Makrygiannis, was one of them.

It is surmised that the church kept its initial size after that restoration. Two photographs, from 1870 and 1880, record its aspect in the late nineteenth century. The first shows the porticoed ambulatory in the same position as today, with a bell-tower on the west side and a tiered dome. The second

shows the same ambulatory and dome, but a second bell-tower on the southwest side of the ambulatory (Fig. 3).

An excavation conducted in the west yard of the church in 1911 uncovered the well-known Late Roman building. This excavation was never completed and the east side has since been covered over and transformed into the existing Neo-classical garden. The sandpit design of the excavated area is due to A. Orlandos, who took part in the investigation. These ruins led Travlos to suggest that the church of St Catherine stood on top of an Early Christian church.

The present dome dates from between 1917 and 1927, and was designed by Oikonomou (Fig. 8). Its construction provoked considerable disagreement between Sotiriou and the church council. In November 1999, the Ministry of Culture made repairs to the roofing system of the dome, as a result of which the structure of this 1917 reconstruction, which is higher and wider in shape than the original dome, was revealed.

The last intervention in St Catherine was made in the 1950s, when the west front of the monument was altered to the design proposed by Nomikos, with the agreement of Orlandos. The obvious features that date the original building to the eleventh century are the materials and the masonry, including Kufic ornaments in the upper part of the exterior walls (Fig. 4). The three high semicircular conches of the prothesis, bema and diakonikon (Fig. 7), with the different construction in the lowest level of the wall (Fig. 5), are rare for eleventh-century Athens. The two east pillars have reused capitals of Early Christian date (Fig. 6).

In conclusion, it is evident that the Byzantine church of St Catherine lost its original Byzantine dome before the early nineteenth century and acquired a dome of complex shape some time in the same century, while the contemporary dome is quite different from the “Athenian” type.